

Varför finns ”den Andre” på väggen?

De teologiska tankespår där judendom ses i termer av att vara kristendomens kontrast måste ersättas med teologisk reflektion där vi, genom fördjupad kunskap, istället förstår kristendomen utifrån dess historiska judiska kontext skriver Malin Norrby. I denna artikel beskriver hon hur antijudiska teman behandlas i kyrkobeskrivningar och hur kyrkorummet musealiseras.

En söndag fastnade min blick på en målad gestalt i den kyrka där jag regelbundet firar gudstjänst. Kain hade tidigare undgått min uppmärksamhet i den stora mängd av Pictormålningar som finns i den lilla landsortskyrkan. Nu framträdde en starkt antijudisk stereotyp i mitt medvetande. Jag kunde inte blunda för den krökta, överdimensionerande näsan tecknad i profil, den illvilliga minen, den trekantiga hatten och den gula klädedräkten. Jag gick till bokbordets kyrkobeskrivning för att få kunskap om motivet. Texten var ett nytryck av en text från 1940-talet, som hade genomgått en översyn på 1980-talet. Här förklarades, till min förvåning, Kainsgestalten som en stråtrövargestalt och frikopplades därmed helt från en uppenbart antijudisk kontext. Mitt möte med Kain på väggen och kontrasten gentemot Kain i kyrkobeskrivningen ledde till att jag kom att undersöka medeltida antijudiska motiv och deras historiska och teologiska kontext, samt hur de framställs i kyrkobeskrivningar, i en uppsats i kyrko- och missionsvetenskap.

Antijudisk eller antisemitisk

Jag kommer i denna text att använda begreppet *antijudiska bilder*, och inte *antisemitiska bilder*. Detta gör jag inte för att på något sätt maskera eller släta över bildernas kraft, utan utifrån en akademisk diskussion där många forskare valt att reservera begreppet antisemitism för det radikala hat mot judar, som framförallt förknippas med Europas 1900-talshistoria, och vars yttersta uttryck förutsätter mo-

dernitet. Det finns ingen klar gräns mellan begreppen. Fullt medveten om begränsningarna i termen *antijudisk*, ansluter jag mig till detta sätt att benämna strömningar i medeltida samhälle och bildkonst på det sätt som historikern Robert Chazan gör i boken *Medieval Stereotypes and Modern Antisemitism*

Varför finns den Andre på väggen?

Kyrkomålningar som innehåller representationer av judar har funnits under hela den västeuropeiska medeltiden, men de tidiga motiven har sin grund i historiska förhållanden innan större judisk migration och judiska bosättningar nådde nordvästra Europa på 700- och 800-talen. Framställningarna kunde vara både positiva, ambivalenta och negativa. Från slutet av 1000-talet skedde, till följd av spänningar i majoritetssamhället, en förändring av motiven i en negativ riktning där en fiendebild skapades.

Tidigare sågs de antijudiska motiven förekomst i Norden, där det inte fanns några medeltida judiska bosättningar, som ett resultat av en oreflekterad import. Man tänkte sig att målningarna kom till Norden genom utländska målare och bildhugare och deras motivkataloger och att de inte svarade mot några antijudiska strömningar hos befolkningen. Samtida forskare, som den norska konsthistorikern Kristin B. Aavitsland, utmanar det synsättet. Målningarna kom inte hit genom oreflekterad import. Motiven valdes eftersom de motsvarade en mental bild av ”juden” som förmedlats genom den

kyrkliga förkunnelsen.

Att göra sig en fysisk eller mental bild av den som man uppfattar som annorlunda, är en process som är naturlig för människor. Genom att se dig som den Andre blir mitt Själv tydligt för mig. Detta är något som har beskrivits inom vetenskaper som psykologi, filosofi och antropologi. Denna *andrefiering*, kan innehålla både negativa, positiva och exotiserande element som förläggs hos den Andre. I grund och botten handlar den om att tydliggöra Själv i relation till den som inte är som vi.

Kristendomen var från början en inomjudisk rörelse som bestod av Jesustroende judar. De levde bland judar, såg sig själva som judar och deras religiösa praktiker skilde sig inte väsentligt från andra judars. Under de första århundradena v.t. skedde en gradvis process där kristendomen kom att knoppas bort från sin judiska kontext. Med processen följde att den kristna identiteten, för att bli tydlig och mer separat, bröts på ett särskilt sätt gentemot den kontext den hade sitt ursprung i. Judarna blev de kristnas första Andra – att avgränsa sig gentemot och se sin egen identitet i relation till.

Antijudisk diskurs som tradition och vana

Om judarna blev de kristnas första Andra – innebär det att kristendomen i sig är antijudisk? Nej, sade den judiske historikern och Förintelseöverlevaren Jules Isaac i sin klassiska bok *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Antisemitism* från 1962. Grunden i den kristna tron är att alla människor



är en del av samma mänsklighet och detta kan inte förenas med antijudiska eller antisemitiska tankespar. Samtidigt har det under den kristna kyrkans historia funnits en långlivad antijudisk diskurs, en föraktets teologi. Isaac poängterar att den som förkastar föraktets teologi inte förkastar någon central kristen doktrin. Det handlar snarare om en tradition eller en vana, och den är inte sällan omedveten. Isaacs formulerar föraktets teologi utifrån tre kristna föreställningar: Den mytologiska föreställningen om ”fördrivningen år 70 v.t.” som ett kollektivt straff för korsfästelsen, föreställningen om judendomen som degenererad och andligt död vid Jesu tid, och föreställningen om deicid – alltså den kollektiva kristusmördaranklagelsen mot judarna.

Jesper Svartvik vidareutvecklar i sin bok *Bibeltolkningens bakgator* en typologi rörande kristen antijudisk diskurs. Svartvik urskiljer tre huvudmotiv: Motsatsförhållandet, syndabocksmotivet, samt ersättningsteologin. Motsatsförhållandet framställer judendomen som allt det kristendomen inte är, som i konstruerade motsatspar som lag(iskhet) och evange-



Kain från Vänge kyrka, Uppland. Foto: Malin Norrby

antijudiska diskursen. Ecclesia- och Synagogamotivet framställer kristendomen och judendomen som två kvinnor – den ena segrande och bä-

Dessutom krävdes ett bildspråk för att rättfärdiga approprieringen av de judiska skrifterna genom de texter vi än idag kallar Gamla Testamentet.

I min uppsats undersökte jag fyra olika medeltida antijudiska motiv som finns representerade i svenska kyrkobyggnader. Utifrån tidigare forskning av historiker, religionshistoriker och konsthistoriker om motiven satte jag in dem i en teologisk och historisk kontext samt relaterade dessa till Svartviks typologi. Avspeglar motiven den kristna antijudiska diskursen? De motiv jag undersökte var Kain och Abel, Ecclesia och Synagoga, Judesuggan samt Jungfru Marie begravning. Samtliga motiv illustrerar på olika sätt aspekter av den antijudiska kristna diskurs som Jesper Svartvik skriver fram.

Den tidigare nämnda Kainsgestalten är ett exempel på detta. I jämförelse med hur brodern Abel framställs, blir Kain ett tydligt exempel på motsatsförhållandet. Kain är mörk i sina drag – Abel blond och ljushyllt. Kains ansiktsuttryck är groteskt och illvilligt medan Abels ansiktsuttryck

”Genom att se dig som den Andre blir mitt Själv tydligt för mig.”

lium. Syndabocksmotivet grundas i föreställningen att judarna mördade Jesus och att senare generationer av judar bär kollektivt skuld för korsdöden. Det ersättningsteologiska motivet handlar om att kristendomen har ersatt judendomen och dess förbund, och att judendomen efter det bara existerar som en obsolet och irrelevant rest.

Antijudisk diskurs och medeltida kyrkokonst

Konsthistorikern Kristin B. Aavitsland kopplar ett av de tidigaste antijudiska konstnärliga motiven till den

randes en lans, den andra besegrad, förblindad och bärandes en bruten lans och i en position som markerar att hon är på väg bort. Detta är, säger Aavitsland, en tydlig bild av den Andre som är starkt kopplad till den ersättningsteologiska tanke där kristendomen ersatt judendomen som den nya tidens förbund mellan Gud och människa. Hon påpekar också att starka bilder behövdes, inte bara för att göra Själv tydligt i relation till den Andre, utan också för att rättfärdiga synen på sig själv som bärare av ett nytt förbund som gör det gamla obsolet och dess bärare besegrade.



är vänt och fromt. Kains krumma kropp och gråaktiga hy kontrasteras mot den fysiskt välproportionerliga Abel med friskt rosiga kinder. Framställningen kan också läsas som ett uttryck för syndabocksmotivet. Mördaren framställs som en starkt negativ och tydlig judisk stereotyp, medan offret har europeiska "kristna" drag. I medeltida kristen teologi sågs också Moseböckernas broder-

från 2000-talet försöker problematisera motiven, men når inte fram med att sätta dem i en teologisk kontext. Två exempel utgör undantag: Spånga församling, där man arbetat med en kompletterande guide via en webbplats och boken *Kragstenarnas hemlighet*, som kan karaktäriseras som ett exempel på akademins tredje uppgift.

En förklaring till att det ser ut på detta sätt i den skriftliga kyrkliga his-

som besöksmål inom turistnäringen, kulturell mötesplats och bärare av ett nationellt kulturarv. Kyrkorummet har musealiserats och genomgått en kulturarvsprocess. Kulturarvsprocessen kan förklaras som den process genom vilken historia omskapas och presenteras för att utifrån rådande värderingar inordnas i byggandet av lokal och nationell identitet. Musealisering är en process där föremål ordnas, kategoriseras och presenteras utifrån museologiska perspektiv snarare än utifrån sin ursprungliga kontext. De blir dekontextualiserade. Musealiseringssprocessen kan också beskrivas som en process genom vilken kyrkobyggnader förvärvat status som nationellt kulturarv. Den svenska kyrkliga kulturarvsprocessen har långa historiska rötter och drevs, under sin första civilsamhälleliga fas från 1800-talet, inte sällan av kyrkans egna präster. Kyrkornas medeltida målningar har på så sätt skiljts från sin teologiska kontext och inte varit föremål för teologisk självreflektion i någon större utsträckning. De har blivit en historisk kuriositet och beskrivs inte sällan som just detta i kyrkobeskrivningarna.

Samtidigt har vårt samhälle förändrats. Andra frågor ställs till den här typen av kulturarv än bara för några decennier sedan. Kyrkorummets dubbla funktion gör att svenskar, som på kyrkväggen målas som den Andre konfronteras med de medeltida bilderna. Kyrkans materiella kulturarv tillhör enligt lagstiftaren också dem. Samtidigt är det kyrkliga kulturarvet också inte sällan en del av en lokal besöksnäring. Detta kan göra att problematiskt kulturarv blir svårt att hantera. Risken finns att det inte hanteras alls. Det är svårt. Det bidrar inte till en bygds stolta lokal-känsla. Det säljer inte. Det kan väcka känslor av skam och skuld. Dessutom är det förknippat med pedagogiska problem. Hur förklarar man en enskild bilds historiska och teologiska kontext inför en busslast, när man har 40 minuter på sig att visa hela kyrkan?

En början är att söka en medveten hållning till historien. Historikern

”Det handlar om att återigen se de medeltida målningarna ur ett teologiskt perspektiv.”

mord som förebådande Jesu korsdöd.

De fyra motiv jag undersökte är några exempel bland flera antijudiska motiv som finns representerade i svenska kyrkobyggnader. Dessa kan alla ges en teologisk contextualisering utifrån Jesper Svartviks typologi och illustrerar den kristna antijudiska diskursens olika aspekter.

Motiven i kyrklig historieförmedling

I kyrkobeskrivningen i min hemkyrka fann jag ingen vägledning om Kainsgestalten. Jag ville därför undersöka hur motiven har beskrivits och förklarats inom ramen för kyrklig historieförmedling om det kyrkliga kulturarvet.

Jag stötte ganska snart på ett problem. Mycket få av kyrkobeskrivningarna och guideböckerna beskrev överhuvudtaget de antijudiska motiven i de kyrkor där de förekommer. De förbigås med tystnad. När de beskrivs är det oftast mycket kortfattat och ibland helt felaktigt, som när min hemkyrkas beskrivning omtalar Kainsgestalten som en stråtrövare. I en kyrkobeskrivning görs i och för sig en teologisk contextualisering av Ecclesia och Synagoga, men här förläggs den antijudiska diskursen polemiskt till en annan *Andre* – den ses som ett romerskt-katolskt uttryck och problem. Några guideböcker

torieförmedlingen kan vara att det i Sverige länge har rått en rågång mellan konstvetenskaplig och teologisk forskning, och att den medeltida kyrkokonsten i mångt och mycket har varit konstvetarnas domän och perspektivet antikvariskt. Idag har forskare genom tvärvetenskapliga nätverk börjat närma sig motiven gemensamt utifrån både teologiska och konsthistoriska perspektiv, på det sätt som bland andra Aavitsland gör.

Guideböcker skrivs om katedraler, och i den genren finns det en nyproduktion. Det besökare i andra kyrkor har att tillgå är oftast kyrkobeskrivningar – förhållandevis enkla och deskriptiva produktioner till lågt pris. Idag skrivs inga nya kyrkobeskrivningar, utan det som ligger på kyrkornas bokbord är oftast nya upplagor av äldre texter. Här har vare sig samtida forskning eller samtida frågeställningar nått beskrivningarna. Det gör att kyrkan måste komplettera kyrkobeskrivningarna på något sätt när det gäller de antijudiska motiven.

Musealisering och kulturarv

De medeltida antijudiska målningarna finns i kyrkorum, och dessa rum befinner sig i ett intressant spänningsfält. Kyrkorummet har idag en mångbottnad roll. Det är ett sakralt rum för gudstjänstfirande och kyrkliga handlingar men har också en roll



David Lowenthal skiljer mellan historia och kulturarv. Historien kan vi veta något om genom forskning. Kulturarv är något vi *skapar* för att ge uttryck för lokal och nationell identitet. Det finns risk att vi domesticerar historien genom till exempel att försköna, utelämna eller skriva om. Frågorna om det problematiska kulturarvet går dock inte att komma undan idag. Lowenthal föreslår en hållning till historien som han kallar *informed acceptance of the past* – kunskapsbaserad acceptans av det förflutna. En kollektiv känsla av skuld leder inte till något konstruktivt. Det gör däremot ett kollektivt ansvarstagande. Genom klarsynt kunskap om motiven också utifrån deras ursprung i kristen antijudisk diskurs finns vägar till en historieförmedling som frigör och leder till ett gemensamt ansvarstagande. Kyrkan kan inte lämna besökaren med sina frågor och låta motiven stå okommenterade.

Teologisk självreflektion

En medvetenhet om att kulturarvprocess och musealiseringprocess också har bidragit till teologisk dekontextualisering gör också att kyrkans ansvarstagande också handlar om att återigen se de medeltida målningarna ur ett teologiskt perspektiv. Idag handlar perspektivet om självreflektion. Jag håller med Lowenthal om att historien är ett annorlunda land, och att vi varken kan döma medeltidens människor utifrån samtidens moraliska måttstock eller att vi bär kollektiv skuld. Samtidigt måste det också råda en klarsyn om den antijudiska diskurs som har trådar in också i det teologiska tänkandet idag. Jules Isaac visar hur föraktets teologi inte är förenlig med kristen tro och människosyn. Samtidigt har den antijudiska diskursen levt kvar som en tradition och en vana.

Efter Förintelsen är det få som medvetet omfattar en antijudisk teologi. Ändå finns den mer eller mindre omedvetna vanan där och lämnar spår. Den kommer upp i predikningar i form av oreflekterat användande av uttryck som *fariséism* och *lagiskhet* och ibland till och med i formuleringar som ”*judarna dödade Jesus*”. Barnbiblars bildframställningar av judar är fortfarande stereotypa på sina håll och vår psalmboks texter innehåller formuleringar som drar både åt motsatsförhållandet och det ersättnings-teologiska. Det här är ett arv som kyrkan måste göra upp med.

Att göra upp med och förhålla sig till ett sekulärt kulturarv är inte lätt. Det är det inte heller att se och bryta med ett teologiskt arv, som genom vanans makt långt ifrån alltid är synligt för oss själva. Det ställer också frågor. Kan jag till exempel vara stolt över min religiösa tradition, trots att den har givit upphov till ont mot andra? Jag menar att man kan det, om man genom kunskapsbaserad acceptans av det förflutna och genom en klarsyn rörande de antijudiska tanke-spår som finns kvar idag, går från improduktiv skuld till konstruktivt ansvarstagande. Det var också den judiske historikern Jules Isaacs uppmaning till oss. Isaac ger oss hopp. Som kristna och som kyrka tar vi inte avstånd från något centralt kristet om vi tar avstånd från den antijudiska diskursen, men vi måste se och ta avstånd från vanan. Om vi talar med Krister Stendahl kan vi sjunga vår lovsång till Jesus utan att tala illa om de andra. Kan de medeltida antijudiska bilderna vara oss till hjälp i detta om vi verkligen vågar se dem?

Jesper Svartvik talar om att vi måste gå från en kontrastteologi till en kontextteologi. De teologiska tanke-spår där judendom ses i termer av att vara kristendomens kontrast måste

ersättas med teologisk reflektion där vi, genom fördjupad kunskap, istället förstår kristendomen utifrån dess historiska judiska kontext. Detta kan vi kanske få hjälp på traven med om vi blickar uppåt i kyrkorummens valv och verkligen förstår *varför* den Andre finns på vägen.

MALIN NORRBY

fil. mag. chef för judiska biblioteket,
Stockholm

Referenser:

Aavitsland, Kristine B.: ”The Church and The Synagogue in Ecclesiastical Art – A Case from Medieval Norway” i *Teologisk tidskrift*, 04/2016 Vol. 5, s.324-341

Chazan, Robert: *Medieval Stereotypes and Modern Antisemitism*, Berkeley & Los Angeles, 1997

Isaac, Jules: *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Antisemitism*, New York 1964

Lowenthal, David: *The Past is A Foreign Country: Revisited*, Cambridge 2015

Norrby, Malin: *Text utan kontext: en granskning av kyrkoberivningar utifrån forskning om medeltida antijudiska motiv i svenska kyrkobyggnader*, Uppsala Universitet, 2020

Johannesson, Lena: ”Konstvetenskapligt eller kyrkligt kulturarv?: reflektioner kring en ämneskultur och flera forskningstraditioner” i Karlsmo, Lindblad och Widmark, (red.): *De kyrkliga kulturarven: aktuell forskning och pedagogisk utveckling*, Uppsala 2014, s. 15-35

Persson, Löfgren och Wetterberg: *Svenska kyrkans kulturarv – forskningsöversikt 2009-2014*, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, 2014

Svartvik, Jesper: *Bibeltolknings bakgator: synen på judar, slavar och homosexuella i historia och nutid*, Stockholm, 2006